

УДК 070+655.41(477-87)"196/198"

Правозахисна діяльність українських діаспорних ЗМІ та видавництв у 60–80-х роках ХХ ст.

Алла МИКОЛАЄНКО

канд. н. із соц. комунік.,
ст. викладачКиївський національний
університет культури
і мистецтввул. Є. Коновальця, 36
01133, Київ, Україна

e-mail: alla-mykolaenko@ukr.net

ORCID ID 0000-0003-2869-8140

© Миколаєнко А., 2019

Досліджень діяльності осередків української громади за кордоном в 60–80-х роках ХХ ст. досі залишається недостатньо для того, аби цілісно уявити масштаби та охоплення еміграційного правозахисного руху. Актуальним є розширення та поглиблення інформації про організації українців, пов'язані з друком видавничої продукції.

З метою аналізу різних напрямків правозахисної діяльності українських ЗМІ та видавництв у діаспорі розглянуто джерела, що висвітлюють роботу цих осередків. Подано факти з історії, які засвідчують їх активну інформаційну, книговидавничу, оборонну та «допомогову» діяльність. Крім історичного методу, використано також системний метод та порівняння.

Взято до уваги діяльність видавництв «Сучасність» (Мюнхен), «Смолоскип» (Балтимор), «Перша українська друкарня» (Париж), газету «Шлях Перемоги» (Мюнхен), журнал «Визвольний Шлях» (Лондон). Розкрито роль зв'язкових, через яких осередки українців за кордоном отримували самвидавні матеріали з материкової України. Розглянуто інформаційну роботу американських радіостанцій «Свобода» та «Голос Америки», які активно співпрацювали з українськими ЗМІ діаспори.

Досліджено оборонний напрям роботи, в межах якого на захист українських політв'язнів багатотисячними тиражами видавалася друкована продукція про арешти й репресії в Україні, долучалися відділення Міжнародної Амністії європейських і північноамериканських країн. Окреслено суть «допомогової» діяльності українських еміграційних осередків у формі фінансової та моральної підтримки з-за кордону політв'язнів УРСР.

У підсумку зроблено акцент на тому, що правозахисну місію українських ЗМІ та видавництв у еміграції визначали комплексно інформаційний, видавничий, оборонний та «допомоговий» напрями, які виявились достатньо ефективними у справі відновлення прав і свобод людини в материковій Україні.

Ключові слова: українська еміграція, діаспора, правозахисна діяльність, видавництво «Сучасність», видавництво «Смолоскип», «Перша українська друкарня».

HUMAN RIGHTS ACTIVITIES OF UKRAINIAN DIASPORA MEDIA AND PUBLISHING HOUSES in the 60-80's of the XX century

Alla Mykolaienko

PhD in Social Communication, Senior Teacher
Kyiv National University of Culture and Arts
36, Ye. Konovaltsia str., 01133, Kyiv, Ukraine
e-mail: alla-mykolaenko@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-2869-8140

There is still insufficient research on the activities of the Ukrainian community abroad in the 1960s and 1980s in order to provide a comprehensive picture of the scope and coverage of the emigration human rights movement. It is important to expand and deepen information about organizations of Ukrainians related to printing publishing products.

In order to analyze different areas of human rights activity of Ukrainian media and publishing houses in the diaspora, the functioning of leading diaspora magazines, newspapers and publishing houses was analyzed. The article presents the facts from their history, which testify to their active informational, book publishing, defense and "support" activities. In addition to the historical method, the system method and comparison were also used.

The activities of the publishing houses "Suchasnist" ("Modernity") (Munich), "Smoloskyp" ("Torch") (Baltimore), "First Ukrainian Printing House" (Paris), newspaper "Shliakh Peremohy" ("The way of victory") (Munich), magazine "Vyzvolnyj Shliakh" (London) were taken into consideration. The role of the communicators through which the centers of Ukrainians abroad received self-published materials from mainland Ukraine is revealed. The information activity of American radio stations "Svoboda" and "Holos Ameryky", which actively cooperated with Ukrainian Diaspora media, is considered.

The research focuses on defense work, in which printed materials about arrests and repressions in Ukraine were published in defense of Ukrainian political prisoners, and branches of the European and North American Amnesty International were joined. The essence of "ancillary" activity of Ukrainian emigration centers in the form of financial and moral support from abroad of political prisoners of the USSR is outlined.

As a result, emphasis is placed on the fact that the human rights activities of the Ukrainian media and publishing houses in emigration were determined by complex information, publishing, defense and "support" directions, which proved to be sufficiently effective in restoring human rights and freedoms in mainland Ukraine.

Keywords: *Ukrainian emigration, diaspora, human rights activities, publishing house "Suchasnist", publishing house "Smoloskyp", "First Ukrainian printing house".*

Постановка проблеми

Історія української діаспори нині привертає увагу науковців, адже численні факти, які стали доступними за часів незалежності, досі залишалися поза увагою. У другій половині ХХ ст. українці за кордоном виявилися однією з найбільш помітних активних діаспорних громад. Опинившись поза межами України, свідомі діячі продовжували справу відновлення національної самостійності та державності. Особливе місце в процесах правозахисної діяльності відіграли преса і видавництва. Адже саме вони стали стратегічними форпостами української ідеї, перебуваючи в еміграції.

Аналіз стану розробки проблеми

Напрямки правозахисної діяльності українських ЗМІ та видавництв закордоном науковці досліджували фрагментарно, переважно в межах дотичних проблем. Праці українських дослідників (Тарас Лутчин, Олесь Обертас, Юрій Недужко, Олександр Омельковець) містять окремі згадки про видавців та журналістів діаспори. Проте йдеться лише про часткове висвітлення теми. Достовірну фактологічну інформацію про видавництва та пресу еміграції розпорошено в публіцистичних матеріалах закордонних та українських ЗМІ. Водночас їх вивчення дає змогу з'ясувати вплив діаспорної преси та книговидання на поширення у світі достовірної інформації про порушення прав політв'язнів УРСР.

Завдання статті: 1) виявити основні напрями правозахисної діяльності української преси та видавництв діаспори в 60–80-х роках ХХ ст.; 2) проаналізувати роботу окремих осередків ЗМІ та книговидання української еміграції; 3) виявити вплив українських еміграційних видавництв і преси на поширення серед світових медіа інформації про ситуацію в УРСР та становлення української державності.

Виклад основного матеріалу.

Наприкінці 1960-х років ХХ ст. українські осередки в країнах Заходу активно виступили на підтримку та захист дисидентів УРСР, розпочавши рух супроти тоталітарного радянського режиму та порушення прав людини в тогочасній Україні. Як зазначає Ю. Недужко (2008), правозахисна діяльність українців за кордоном «стала модифікованою версією боротьби за демократичний розвиток та державну незалежність України» (с. 55).

Вивчаючи дисидентський рух у радянській Україні, американський науковець Я. Білоцеркович (1988) відзначив, що його головне джерело — це конфлікт цінностей, який виявлявся в різних суспільних сферах: 1) національне самовизначення України проти політичного підкорення СРСР; 2) мовний, культурний та етнічний плюралізм замість русифікації і національної асиміляції; 3) свобода релігії замість репресій та запровадження атеїзму; 4) верховенство осо-

би над державою і суспільством проти верховенства партії, держави і суспільства над особою; 5) демократичні свободи слова, преси, зібрань, організацій, виборів, права на еміграцію проти авторитарних обмежень; 6) влада закону проти підкорення закону інтересам партії і держави; 7) збалансований економічний розвиток, децентралізація, свобода профспілок, право на страйк (с. 67–68). Вирішення окресленого конфлікту цінностей між радянською системою та правозахисниками УРСР і стало засадничим для українських ЗМІ, які перебували в еміграції.

У правозахисній діяльності українські діаспорні ЗМІ та видавці керувалися державницькими (незалежність України) та правовими (дотримання міжнародних декларацій і резолюцій) нормами.

Інформаційний напрям правозахисної діяльності українців передбачав одержання та поширення серед світової громади правдивих відомостей про становище українців в СРСР. Видавці та ЗМІ повідомляли українську еміграційну й іноземну пресу про арешти та репресії в УРСР. Так, у документі «Інформації про діяльність» (Зінкевич, 1978) видавництво «Смолоскип» подає відомості, що від 1968 р. до 1978 р. ним було опубліковано 400 повідомлень лише українською мовою. «Контакти з колюмністами і постачання їх матеріялами з України в результаті дали велику статтю Джека Андерсона про Йосипа Терелю, яка появилася у 970 газетах світу, на що теж зареагували КГБ-істські “Вісті з України”» (Зінкевич, 1978, арк. 2). За статистичними даними, значний резонанс спричинили повідомлення «Смолоскипа» про те, що одного з активних учасників правозахисного руху Й. Терелю після арештів примусово помістили в спеціалізовану психіатричну лікарню, де медикаментозне втручання негативно позначилося на стані його здоров'я. У такий спосіб зусиллями видавництва формувалася несафальшована публічна думка світової спільноти про події в УРСР.

У поширенні інформації про українських політв'язнів значну роль відіграли Сахаровські слухання — Міжнародний трибунал з 1975 р., присвячений порушенням прав людини в СРСР.

У статті «Перед сумлінням світу» В. Маркуся, опублікованій журналом «Сучасність», про Сахаровські слухання зазначено: «На зразок “трибуналів публічної opinio”, як проведене з ініціативи Бертранда Расселя судження американців за В'єтнам, чи “трибунал” над радянською концентраційною системою кінця 1940-их років у Парижі, у 1970-их роках виникла ініціатива судити теперішню радянську практику репресій. У відповідь на “московський апель” академіка Андрея Сахарова постав у Копенгагені окремий комітет, складений з радянських дисидентів на Заході та їхніх західних приятелів, що поставив собі за мету розкрити перед західною opinio злочинну політику

Кремлю проти основних людських прав, як вони зафіксовані у Деклярації прав людини» (Маркусь, 1978, с. 51). У Перших Сахаровських слуханнях (жовтень 1975 р.), що відбулися в Копенгагені, у будинку Данського парламенту, взяло участь 25 свідків. Обговорювалися питання репресій і переслідувань дисидентів, використання психіатрії з політичними цілями, позбавлення національних прав народів СРСР. Під час Других Сахаровських слухань у Римі (1977) виступили 30 свідків, переважно колишні радянські політв'язні, зокрема Й. Сліпий. Треті Сахаровські слухання у Вашингтоні в Конгресі США (1979) зібрали 60 свідків. Виступали П. Григоренко — про права націй в СРСР, Н. Світлична — про суди над членами Української гелсінської групи, Р. Мороз — про П. і В. Січків та ін. Четверті Сахаровські слухання відбулися в Лісабоні (1983), П'яті — у Лондоні (1985). Українські ЗМІ та видавці щоразу активно долучалися до їх організування та проведення. Хоча юридично слухання Сахарова не набули характеру трибуналу, їхня постійна періодичність привертала увагу ЗМІ та високопосадовців світу до питань, які порушували свідки зібрань.

Радянська система намагалася різними способами дискредитувати і зганьбити перед світовою спільнотою діяльність закордонних організацій українців. Один із речників КДБ Ю. Римаренко (1981) у книжці «Антикоммунистический альянс» докладно проаналізував Белградську конференцію (жовтень 1977 р. — березень 1978 р.) в Югославії, під час якої, на його думку, «разом із сіонистськими емісарами... намагалися керувати буржуазні націоналісти, які прикривалися свідцтвами різного роду самозваних “інформаційних агентств”» (с. 172). Ю. Римаренко (1981) стверджує, що саме «буржуазно-націоналістичні» організації українців у діаспорі розповсюдили серед представників багатьох держав провокаційний лист, у якому найманці ЦРУ інформували світову спільноту щодо проявів антисемітизму в УРСР, інспірованих владою. Викривлення, перекручення інформації про участь закордонних українців у Белградській конференції стала відповіддю на активізацію правозахисної діяльності української еміграції.

Правдиву інформацію про конференцію в Югославії знаходимо в тогочасних еміграційних виданнях. Так, у неперіодичному листку «Облога» йдеться про те, що напередодні конференції 28 червня 1977 р. у день суду над М. Руденком та О. Тихим делегація вашингтонського Комітету гелсінських гарантій України виступила в Белграді з протестом проти репресій в Україні та з вимогою участі України в роботі конференції. Серед членів делегації були й акредитовані кореспонденти часопису «Смолоскип» А. Каркоць та К. Гуйтан. Двох організаторів зібрання А. Фединського та А. Мішталя було арештовано й вислано з Югославії. Цей арешт спричинив ще більший резонанс

навколо українських питань. А. Каркоць відкрив прес-конференцію, під час якої заявив про «правдоподібний» арешт своїх колег і пояснив причини, чому українська група прибула до Белграду: «Україна не є заступлена на цьому форумі, — говорив він, — вона не може говорити в своєму власному імені, хоч вона є членом ООН і є європейською державою з 50-мільйонним населенням» («В Белграді», 1978, с. 3). Незважаючи на депортацію активістів Вашингтонської групи, про радянські репресії в УРСР під час прес-конференції представники української еміграції поінформували європейські видання та телеканали.

Ще одну прес-конференцію Вашингтонська група організувала перед закриттям Белградської наради від імені Української гелсінської групи. У зібрання знову втрутилася югославська поліція, яка затримала організаторів конференції. Проте за сприяння посольства США попередній інцидент з арештами не повторився й активісти залишилися в Югославії.

Українські діаспорні ЗМІ у складі Вашингтонської групи на Белградській конференції не змогли домогтися звільнення радянських політв'язнів. Однак інформаційна діяльність осередків викликала значний світовий резонанс, зокрема вони заручилися підтримкою американських урядовців, які сприяли правозахисній діяльності українців після конференції. На захист М. Руденка та О. Тихого виступив сенатор Б. Дол. Він написав листа голові Верховного Суду УРСР Л. Смірнову з вимогою переглянути справи засуджених (вересень 1978 р.). Після прес-конференції П. Григоренка в Нью-Йорку (13 березня 1978 р.) конгресмен М. Фенвік виступила на його захист; зокрема в промові конгресмена йшлося про незаконне позбавлення правозахисника громадянства СРСР. Порушення прав людини в Україні розглядалося і в ООН. Так, представник США в Комісії з прав людини ООН Е. Мезвінський 13 березня 1979 р. закликав Комісію стати на захист радянських політв'язнів, які незаконно постраждали за обстоювання прав людини.

В інформаційній діяльності діаспорних ЗМІ важливе місце мали радіо «Свобода» та «Голос Америки». Ще до книжкового видання радіо «Свобода», хоч і після прискіпливих перевірок, передавали в Україну «Лихо з розуму» В. Чорновола. Американські радіостанції стали комунікаційною ланкою, завдяки якій заборонені твори в усній формі поверталися на Батьківщину за схемою самвидав — тамвидав — самвидав. Про вплив таких передач на авторів, які не давали дозволу на трансляцію своїх творів, О. Обертас (2010) зазначив: «якщо автор самвидавної публікації був ще не надто відомий КДБ, то починалися репресії супроти нього та його сім'ї; якщо ж автор знаходився вже в ув'язненні, то факт ретрансляції його праці з-за океану надавав особ-

ливого авторитету автору самвидаву в очах усієї табірної адміністрації та спів'язнів» (с. 66). Інформаційний обмін самвидаву УРСР і тамвидаву еміграції був двостороннім не лише завдяки американським радіостанціям. Під час арешту В. Стуса (1972), окрім чернеток його творів та самвидавних праць різних авторів, у нього також вилучили закордонні українські видання (Наумова, 2014, с. 63), зокрема збірку Л. Костенко «Поезії» («Смолоскип», 1968), фотокопію книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», поезії Емми Андіївської «Базар» (Мюнхен, 1967), книгу В. Вовк «Каппа Хреста» («Сучасність», 1969). Цей факт засвідчує, що з труднощами українські книжки, випущені за кордоном, поодинокі потрапляли в материкову Україну, де були джерелом викриття замовчуваної владою правди.

Матеріали самвидаву еміграція одержувала також через зв'язкових. Так, студентка Г. Коцурова вивозила матеріали дисидентів, зокрема «Українські вісники», які готував і редагував В. Чорновіл, за кордон із Закарпаття у Пряшів. Звідти переважно П. Гроцький передавав журнал на Захід, де його передруковували видавництва «Смолоскип» (Балтимор), «Сучасність» (Мюнхен), Українська видавнича спілка (Лондон) не лише українською, а й англійською та французькою мовами. Публікації журналу часто звучали й цитувалися в ефірі радіо «Свобода». Арешт зв'язкової Г. Коцурової спричинив серйозні наслідки: вона визнала, що самвидавну літературу дістала в Києві від українського літературного критика І. Світличного та деяких інших авторів. До того ж Г. Коцурова запросила в Україну та познайомила з дисидентами члена Спілки української молоді Я. Добоша з Бельгії, після арешту й зізнань якого Україною прокотилася хвиля масових арештів інтелігенції (Зінкевич, 2012, с. 276)

Після того, як у «Першій українській друкарні» було випущено «Лихо з розуму» В. Чорновола, очільник видавництва «Смолоскип» О. Зінкевич і колишній секретар управи Організації державного відродження України Є. Скоцко під час зустрічі з відомим політологом Зб. Бжезінським поінформували його про рух опору в Україні і самвидав. За сприяння Зб. Бжезінського вдалося видати «Лихо з розуму» у відомому американському видавництві «МекГро-Гілл» під назвою «The Chornovil Papers» (1968) з його вступною статтею. Це видання В. Чорновола здобуло розголос, про що свідчать відгуки на нього в пресі: так, в американському виданні «The Saturday Review» (Нью-Йорк) журналіст М. Колб зазначив, що «The Chornovil Papers» — «це, ймовірно, найсміливіше, найбільш різке звинувачення зловживань радянської системи, яке досягло Заходу» (Kalb, 1969, с. 32). Документи з видання В. Чорновола «Лихо з розуму» було передруковано в газетах «Washington Post», «Sunday Bulletin», «New York Daily News» (США), «Gazett», «Telegram» (Канада).

Повість М. Осадчого «Більмо», яка в 1968 р. поширилась у самвидаві, потрапила на Захід через московських дисидентів. У 1971 р. її надрукували в газеті «Шлях перемоги» (Мюнхен), журналі «Сучасність» (Мюнхен) та в журналі «Визвольний Шлях» (Лондон). У видавництві «Смолоскип» повість вперше вийшла окремою книгою. Крім того, «Смолоскипові» за сприяння голландських правозахисних організацій вдалося також опублікувати «Більмо» М. Осадчого у відомому французькому видавництві «L. A. Fayard» під назвою «Cataracte» в перекладі К. Гусар (1974). Книжкою М. Осадчого видавництво хотіло випередити французький переклад «ГУЛАГу» О. Солженіцина і випустило його тиражем 50 тисяч примірників.

Помітними були окремі матеріали в діаспорних ЗМІ, до прикладу, есе «Репортаж із заповідника ім. Берії» правозахисника В. Мороза, яке вийшло в журналі «Сучасність» (1968).

Крім інформаційного, провадився також оборонний напрям роботи. На захист українських політв'язнів багатотисячними тиражами (10–50 тис.) в США видавалася друкована продукція про арешти й репресії в Україні: буклети («Суди на Україні — 1972», «Суди на Україні — 1973», «Валентин Мороз», «Юрій Шухевич», «Ніна Строката», «Святослав Караванський», «Ірина й Ігор Калинці», «Українські жінки в советських тюрмах» та ін.), листівки («Л. Плющ», «О. В. Романюк», «С. Параджанов» та ін.), портрети окремих українських політв'язнів.

Долучилися до оборони українських політв'язнів — В. Мороза, Ю. Шухевича, Л. Плюща, П. Григоренка, В. Чорновола, М. Руденка, В. Стуса — Відділення Міжнародної Амністії європейських і північноамериканських країн. Конкретизуючи допомогу організації українським правозахисникам, варто навести чимало промовистих фактів. Матеріали, присвячені українським політв'язням, виходили в бюлетенях «Amnesty International» та «Amnesty International Newsletter». Представники американської, голландської, німецької МА листувалися із З. Красівським, В. Марченком, В. Чорноволом. У бюлетені американського відділення в 1968 р. на першій шпальті опублікували дві репродукції картин О. Заливахи «Вулиця» і «Жінка» з редакційним підписом: «Ні, ці репродуковані мистецькі картини не виконав комуністичний митець Пабло Пікассо. Їх виконав українець Опанас Заливаха» (Зінкевич, 2012, с. 493). На третій шпальті того ж випуску надрукували статтю про С. Караванського та лист його дружини Н. Строкатої до Л. Брежнєва з проханням розстріляти його, щоб скоротити муки. Повідомлення, заклики на захист українських політв'язнів у виданнях МА, оборонні акції, звернення до керівників СРСР свідчать про активну діяльність міжнародної організації, що об'єднувала світову громадську думку проти репресій, арештів і жорстоких судових присудів в УРСР.

Ще один правозахисний напрям діяльності українських ЗМІ та видавництв — т. зв. «допомоговий», суть якого полягала у фінансовій та моральній підтримці з-за кордону політв'язнів в УРСР. Так, видавництво «Смолоскип» друкувало найповніші списки дисидентів та докладну інформацію про них: хто та де відбуває «покарання», дати їх народження, потреба в допомозі. Українська громада регулярно надсилала листи, вітання, передачі, що не завжди доходили до адресатів.

Про вплив активності української еміграційної громади на історію СРСР слушно зауважив на шпальтах часопису «Сучасність» Б. Осадчук: «Чим далі, то трудніше буде для тоталітарних систем переслідувати свободу думки, затримувати і конфіскувати закордонні газети і журнали, застосовувати контроль і цензуру» (Осадчук, 1961, с. 126). Варто додати, що відстежити і вчасно припинити всі дії української громади за кордоном, спрямовані на захист політв'язнів, наглядчачам тоталітарного режиму все ж не вдавалося.

Висновки

Правозахисну діяльність українських ЗМІ та видавництв в еміграції визначали інформаційний, видавничий, оборонний та «допомоговий» напрями. У сукупності та взаємодії вони були ефективними у справі відновлення прав і свобод людини в материковій Україні.

Осібною та помітною у 60–80-х роках ХХ ст. стала діяльність видавництв «Сучасність» (Мюнхен), «Смолоскип» (Балтимор), «Перша українська друкарня» (Париж), а також преси, зокрема газети «Шлях перемоги» (Мюнхен), журналу «Визвольний Шлях» (Лондон) та ін. Особливо уваги заслуговує інформаційна діяльність американських радіостанцій «Свобода» та «Голос Америки», які активно та результативно співпрацювали зі ЗМІ та видавцями української діаспори.

Світова громада, зокрема ЗМІ, пресові агентства та міжнародні організації, активно підтримували процес оборони людських прав в УРСР, у якому видавництва і преса української еміграції відіграли визначну роль.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Белграді — в обороні прав України — 28 червня, 1977 р. Облога : неперіодичний листок Української Інформаційної Служби. (1978, 22 січня). *Смолоскип*, с. 3.
2. Зінкевич, О. (1978). Українська Інформаційна Служба «СМОЛОСКИП». Листування редколегії «Смолоскипа». Інформація про діяльність [від 1978 р.]. (Архів Зінкевича О. С. 33. ЛМ, 2(2), 2 арк.). Музей-архів українського самвидаву при Міжнародному благодійному фонді «Смолоскип», Київ.
3. Зінкевич, О. (Ред). (2012). *Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник* (2-ге вид.). Київ: Смолоскип.

4. Маркус, В. (1978). Перед сумлінням світу (Нотатки з Сахаровських слухань 1977 у Римі). *Сучасність*, 4, 50-77.
5. Наумова, О. (2014). Публікації творів самвидаву в українських видавництвах за межами СРСР (на матеріалах фонду Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка). *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*, 8, 62-75.
6. Недужко, Ю. (2008). Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні: (середина 80 — початок 90-х рр. XX ст.). *Мандрівець*, 3, 55-62.
7. Обертас, О. (2010). Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і — початок 1970-х років) [Монографія]. Київ: Смолоскип.
8. Осадчук, Б. (1961). Листи до редакції. *Сучасність*, 2, 126.
9. Римаренко, Ю. И. (1981). Антикommуністический альянс: Критика идеологических и социально-политических доктрин международного сионизма и украинского буржуазного национализма. Київ: Наукова думка.
10. Bilocerkowycz, J. (1988). *Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation*. Boulder: Westview Press.
11. Kalb, M. (1969, March 29). Unafraid Pen from the Ukraine. *The Saturday Review*, pp. 32-35.

REFERENCES

1. Bilocerkowycz, J. (1988). *Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation*. Boulder: Westview Press [in English].
2. Kalb, M. (1969, March 29). Unafraid Pen from the Ukraine. *The Saturday Review*, pp. 32-35 [in English].
3. Markus, V. (1978). Pered sumlinniam svitu (Notatky z Sakharovskykh slukhan 1977 u Rymi) [Before the Conscience of the World (Notes from the Sakharov Hearings 1977 in Rome)]. *Suchasnist*, 4, 50-77 [in Ukrainian].
4. Naumova, O. (2014). Publikatsii tvoriv samvydavv v ukrainskykh vydavnytstvakh za mezhamy SRSR (na materialakh fondu Naukovoї biblioteki Lvivskoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Franka) [Publications of works of self-publishing in Ukrainian publishers outside the USSR (based on the materials of the Fund of the Scientific Library of the Ivan Franko National University of Lviv)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii*, 8, 62-75 [in Ukrainian].
5. Neduzhko, Yu. (2008). Borotba ukrainiskoi diaspory krain Zakhodu za prava liudyny v Ukraini: (seredyina 80 — pochatok 90-kh rr XX st.) [The struggle of the Ukrainian diaspora of the countries of the West for human rights in Ukraine: (mid 80's — early 90's of XX century)]. *Mandrivets*, 3, 55-62 [in Ukrainian].
6. Obertas, O. (2010). *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i — pochatok 1970-kh rokiv)* [The Ukrainian Samizdat: Literary Criticism and Journalism (1960s — early 1970s)] [Monograph]. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
7. Osadchuk, B. (1961). Lysty do redaktsii [Letters to the Editor]. *Suchasnist*, 2, 126 [in Ukrainian].

8. Rimarenko, Iu. I. (1981). *Antikommunisticheskie aliansy: Kritika ideologicheskikh i sotsialno-politicheskikh doktrin mezhdunarodnogo sionizma i ukrainskogo burzhuaznogo natsionalizma* [*Anti-Communist Alliance: Criticism of the ideological and socio-political doctrines of international Zionism and Ukrainian bourgeois nationalism*]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
9. V Belhradi — v oboroni prav Ukrainy — 28 chervnia, 1977 r. Obloha : neperiodychnyi lystok Ukrainskoi Informatsiinoi Sluzhby [In Belgrade — in defense of the rights of Ukraine — June 28, 1977 Siege: a non-periodic leaflet of the Ukrainian Information Service]. (1978, January 22). *Smoloskyp*, p. 3 [in Ukrainian].
10. Zinkevych, O. (1978). Ukrainska Informatsiina Sluzhba «SMOLOSKYP». Lystuvannia redkolehii «Smoloskypa». Informatsiia pro diialnist [vid 1978 r.] [SMOLOSKIP Ukrainian Information Service. Correspondence of the editorial board of the Smoloskip. Activity information [since 1978]]. (Arkhiv Zinkevycha O. S. 33. LM, 2(2), 2 ark.). Muzei-arkhiv ukrainskoho samvydavu pry Mizhnarodnomu blahodiinomu fondi «Smoloskyp», Kyiv [in Ukrainian].
11. Zinkevych, O. (Ed.). (2012). *Rukh oporu v Ukraini 1960–1990: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [*Resistance movement in Ukraine 1960–1990: an encyclopedia*] (2nd ed.). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].